



Ниитилел-политиктиг солун

# ШЫБН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 16 (16474)

2002 чылдың  
ФЕВРАЛЬ 7,  
четверг

Ат салган  
шагы 22.00

Садар өртээ  
3 рубль.



## Ажыдыышкын

# НАЙЫРАЛ УЛАМ БЫЖЫГАР

Адакталып оран Чылан чылының адак айы февраль 4-те Тываның политиктиг болгаш экономиктиг амьдыралыга онзагай төөгүлүг болуушкун болган. Ол хүн республиканың найысылалы Кызыл хоорайга Моолдун чингине төлээ чериниң байырлыг ажыдыышкыны болган.

Ол байырлыг ажыдыышкынның бүдүүзүнде Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш.Д.Ооржак Моолдун Даштыкы херектер ямызынын эрге-хоойлу болгаш консул айтырыгынын талазы-биле департамент директору С.Болдга баштаткан моол делегацияны хүлээп алган. Ол ышкаш Президент-биле ужуражылга Моолда РФ-тиң элчин чериниң бирги секретары, бистиң чаңгыс черчурттууусу, Е.В.Кара-Сал болгаш Моолда РФ-тиң элчининиң дузалакчызы А.Л.Синегуб анаа киришкен.

Дээрги С.Болд ТР-ниң Президентизинге болгаш республиканың хөй националдыг чонунга чөөн чүк календары-биле кел чыдар суг Аът чылы-биле Моолдун Чазак Даргазы Энхбаярның байыр чедеришкенин дамыткан. Моолдун Чингине төлээ чериниң оран-савазын дарый

шиитпирлеп бергенинге четтиргенин илереткеш, бо чылдың май айда ТР-ниң Чазак Баштыңын Моолга барып, ажыл-агый-жы аян-чорук кылырының чалалгазын дамчыткан. Экономика, культура болгаш садыг талазы-биле россияжи-моол кады ажылдажылганың калбарып эгелээнинге моол тала улуг сонуургалды салып турарын ол чугаалаан. Оон аңгыда Моолдун удуртулганы Тыва-биле кызыгаарлажып турар аймактарга электрэнергия, нефтьпродуктулар, орук болгаш агаар харылзааны калбартып талазы-биле дуза көргүзеринге идегеп турарын С.Болд илереткен.

Президент Ш.Д.Ооржак РФ-тиң Президентизи В.В.Путиниң Моолга чоранының түнелинде, ийи күрүнени аразында харылзаа тургустунуп, найырал быжыккан дээрзин онзалап чугаалааш, республиканың күүсе-

дикчи эрге-чагыргазы моон-даа сонгаар харылзааны быжыктырып, ийи күрүнениң чоннарының чаагай чоруун бедидеринче угланган телевизелдерни хүлээп алгаш, күүседир дээрзин магадылап чугаалаан.

Хүннүн ийиги чартында ийи чурттуң төлээлери Моолдун чингине Төлээ чериниң бажынының байырлыг ажыдыышкынынга киришкен.

Тыва Республиканың талазында Моолдун Чингине төлээ чериниң бажынының байырлыг ажыдыышкынынга Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржак, республиканың уруглар фондузунун даргазы С.М.Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Кара-оол, РФ-тиң Моолда элчин чериниң бирги секретары Е.В.Кара-Сал болгаш өске-даа кижилер киришкен. (Уланчызы 2-ги арында).

## Кыска медээлер

комитеди "Аныяк журналист" деп хевирлерге уругларның шилилгезин чорудуп, шылгаарааннары илереткеш аткарган. Дараазында март айда "Аныяк эколог", "Аныяк губернатор", "Театр" деп хевирлерге уругларның ажылын көрүп, шилилге ажылдары уламчылаар. ТР-ниң Чазаа уругларның оруунун, удуур-чыдар черинин, чемненир чарыгдалыга акша-биле улуг деткимчени көргүскен.

### БАШКЫЛАР ШЫЛГАШКАН

Февраль 2-де Каа-Хем кожуунунун Кундустуг суурга кожуунун

өөредилге албан черлериниң башкыларының аразында хол бөмбүүнге, теннис, шыдыраа маргылдаалары болган. Анаа кожуунунун спорт школазының башкылары тергидеп, команда аайы-биле бирги черни алган.

### СЕМИНАР БОЛУП ТУРАП

Февраль 6-дан 9-ка чедир Кызыл хоорайның, кожууннарының өөөредилге килдистериниң кижизидилге болгаш уругларның эргелерин камгалаар талазы-биле инспекторларның семинары болуп эртер.

Айлаң ДАРЖАА.

## ПРЕЗИДЕНТИНИҢ КЫСКА ИНТЕРВЬЮЗУ

# САМЧЫГДААН АКШАНЫ ДЕДИР ЭГИДЕР

Тыва Республиканың Президентизи—Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнарының ажылдакчылары-биле хуралды дүүн, февраль 6-да, эрттирген. Орта РФ-тиң Саң-хөө ямызының Тыва Республика талазы-биле контроль-ревизия эргелелиниң хынааш 1992 чылдан 2001 чылга чедир эрге-хоойлу камгалаар органнарже чоруткан материалдарының сайгарылгазы кайы хире чоруп турарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Хурал доозулган соонда массалыг информация чепсектериниң журналистеринге кыска интервьюну Шериг-оол Дижикжикович берген. Ооң чугаалааны болза:

— Республиканың эрге-хоойлу камгалаар органнары эрткен чылын биче эвес ажылды кылганын 2001 чылда Чазактың Отчедунда демделээн, ынчалза-даа аар болгаш экономиктиг кем-херек үлгедишишкенинге, акша-хөреңги өскээр самчыгдаар, оорлаар чоруктарга удур демиселди кошкак чорудуп келгенин айыткан. Тыва Республиканың контроль-ревизия эргелелиниң хынааш, 1991-2001 чылдарда 257 миллион ажыг рубльди шын эвес самчыгдап чарыгдаанын илереткен 397 материалды эрге-хоойлу камгалаар органнарже чоруткан, ооң күүселдези кайы хире чоруп турарының хыналдазын чорудар даалганы ТР-ниң Президентизи берген. Бо хемчегни чоруткан түнелинде күрүниң акша-хөреңгизин кайы хамаанчок чарыгдааннар-биле ажылды четпес чорудуп турары илерээн, акша-көпеекти дедир эгитпейн турар. Бо дугайында чоокта чаа эрткен Чазак хуралында демделээн. Ол хуралдың соонда бо ажылды уламчылап, эрге-хоойлу камгалаар органнар шүүштүрүлгө хыналдаларны чоруткан. Ындыг-даа болза түнел шоолуг эвес. Судче 33 херекти

киирген, 24 кижиге кеземче херээн онааган, 9 кижини шенелдеге шийткен. Чүгле 30 муң рубльди дедир эгиткен. Хынааш эрге-хоойлу камгалаар органнарже чоруткан материалдарга үндезилеп алгаш, ажылды ам-даа уламчылаар. Эрге-хоойлу камгалаар органнар бо талазы-биле бодунун долу арга-шинээн көргүзөр ужурлуг.

РФ-тиң Президентизи В.В. Путин саң-хөө самчыгдакчыларынга удур демиселди күштелдирер айтыышкыны берген, ону күүседире — бистиң хүлээлгевис.

Бо айтырыгнын канчаар күүсеттинип турарын ам болур Чазак хуралында чугаалашкаш, тускай доктаалды хүлээп алыр, ону солуннарга парлаар. Оон аңгыда тускай комиссияны тургузары көрдүнүп турар.

Хыналдалардан илереткен самчыгдакчыларны кем-херекке онаар, чарыгдаан акшаны дедир эгидер ажылды күштелдирер, моон сонгаар ыңдыг чоруктарны болдурбазының дээштиг хемчеглерин алыры чугула болуп турарын интервьюзунун түнелинде Ш.Д. Ооржак чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

## ЧОРУПКАН

"Россияның уруглары" Федералдыг программаны деткип, РФ-тиң Чазаа "Салым-чаянын уруглар" деп улустар аразының чыыжын Москва хоорайда эрттирип турар.

Бистиң республикавыстан баштай болуп 10 аңгы хевирниң ажылдарын шылгараан 14 уруглар төлээлээр. Ниити болгаш профессионал өөөредилге ямызы 6 аңгы хевир "Аныяк юрист", "Уран фотография", "Компьютер делегей", "Аныяк төөгүчү", "Аныяк лингвист", Культура болгаш туризм ямызы "Идик-хеп моделирование", Аныяктар

оттурган.

◆ Чечняга ужуп чорааш ичок читкен МИ-24 шериг вертоледу ам-даа тывылбаан. Хөй санныг шериг вертолеттары, самолеттар дилээшкенин уламчылаашаан.

◆ Афганистанга айыылхалап соонда, Аргентинада экономика кризиси кедерээн, ам кайы чурт ыңдыг айыылдарга таваржы бээрин кым-даа билбес бооп турары чаржынчыг-дыр деп, КНО-нун Чингине секретары Кофи Аннан сагыш човаашкынын илереткен.

◆ Афганистанның премьер-министри Хамил Карзай Кабулда президент ордузунун кырынга күрүнениң национал тугун киискиткен. Ол чуртта байдал тергийн нарын: чон ядараан, уругларын каш акшага садьшкаш, амьдырап турар өг-бүлелер безин тыптып келген, ниитизи-биле ядыларның саны 7 млн. кижиге четкен.

◆ Индонезияның найысылалы Джакарта хоорайда сөөлгү 30 чылда болбаан улуг үер 70 ажыг кижиниң амы-тынын алгаш барган. Бедик черлерде түр тургускан лагерлерде холера чижектиг халдавырлыг аарып тыптып турар.

◆ Россияның чүк сөөртүр «Катима» дээр суднозу Велико-

британия чоогунда далайда дүшкен, ооң сөөртүп чораан тудуг материалдары эриктерде кестүп келген, ында чоң ону чыып ап турар.

◆ Чувашияда «кызыл партизан» совхозтун чер ажылдыгылары тарылга шөлдерин трактор-биле эвес, а дельтаплан хевирлиг боттарының чогаадып алганы ужар аппарат-биле болбаазырадырын шийтпирлээн. Ооң бүдүрүкчүлүгү бедик, тракторнун бүдүн хүнде кылыр ажылдарын чаңгыс шакта кылыр. Бөдүүн механизаторлар ужар аппаратка ажылдаары-биле өөренип турар.

(Агентилелдер медээлеринден).

## Депутаттарнын кичээнгейинге!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 48-ки ээлчег чок сессиязы бодунун ажылын 2002 чылдың февраль 11-де 14 шакта Тыва Республиканың хуралдаар залында эгелээрин дыңнатты.

Хүн айтырыгында: Республикага байдал дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң ТР-ниң Дээди Хуралында Кыйгырыгы.



## Сөөлгү шакта

◆ Россияның Агаар-десант шериниң Ульяновск областа турар гарнизонундан сержант Шагеев болгаш анаа дайынчы Сухоруков албан-хүлээлгезин каггаш, дезип чоруткан. Олар оруктарга чораан кижилерниң машиналарын былаап ап, чаштынып тургаш, ниитизи-биле 10 кижиниң амы-тынынга четкен. Каш кижини балыглан. Шериг прокуратуразы, шагдалар оларны дилеп тургаш, кайызын-даа узуткаан. Маанаа хамаарыштыр ийи кеземче херээн









## АМЫДЫРАЛ — ЧУРУКТАРДА



Республиканың Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге южкилерниң угаан-медерелинде, сагыш-сеткилинде мөнгөдө чалы, чараш, кайгамчыктыг салым-чаянныг бичии уруг кылдыр артып каан Надя Рушеваның 50 харлаан юбилейинге тураскааткан "Надя Рушеваның иштики делегей" деп делгелге ажиттыган. Делгелгениң ажыдышыкынынга Надяның талантызының мөгөйкчилери, чоок кижилери, дыка хөй школьчлар киришкен. Музейниң директору А.С.Комбу, төөгү эртемнериниң доктору М.Б.Кенин-Лопсан, Н.Б.Чаш кыска-даа бол, ооң онзагай чуртталгазының дугайында чылыг-чымчак сөстери чугаалааннар.

Делгелгениң ажыдышыкынының киржикчилери Надяның авазы Наталья Дойдаловнаның музейге белек кылдыр бергени уруунуң үнүн тырттырып каан пленказын дыңнаар аас-кежиктиг болганнар. Школазының, кичээлдериниң, Грибоедов, Булгаковтун маадырларының дугайында бодунуң бодалдарын чугаалап турарын дыңнап олурага, аудиторияда Надя боду чугааланып турар ышкаш болду.

Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи бичии уруглар аразынга Тываның Комсомол

шаңналының лауреады Надя Рушевага тураскааткан "Амыдырал — чурулга уран чүүлүндө" деп республика чергелиг мөөрейни чарлаан турган. Ол хүн мөөрейниң түңнелдерин үндүрүп, уругларны шаңнап-мактаан. 10-14 хар уруглар аразынга чечен чогаал мөөрейинге 1-ги чергениң диплому болгаш 1200 рубль-биле Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга школазының өөреникчизи Алиса Ондар шаңнаткан. 2-ги чергениң диплому 600 рубль-биле шаңнадып, ийги черге республиканың дүлей уруглар

школазының өөреникчизи Дажы-Балбар Родион төлептиг болган. Үшкү черни Шульга Олесь алган. 15-18 харлыг элээдилер аразынга бирги черни Кызылдың 15 дугаар школазының өөреникчизи Евгений Антуфьев алгаш база 1200 рубль, бирги чергениң диплому-биле шаңнаткан. Ийги, үшкү шаңналдарга Татьяна Кенден биле Алдынай Сандан төлептиг болганнар. Олар тус-тузунда 600, 300 рубль-биле шаңнаткан.

Чурук мөөрейинге 6-9 харлыг уруглар аразынга бирги черни кымга-даа тывыспаан. 2-ги черни Кызылдың 9 дугаар школазының өөреникчизи Чаяна Силинмей алган. Үшкү черни Солчур школазының өөреникчизи Хүлермаа Донгак-биле Кызылдың 14 дугаар школазының өөреникчизи Валерия Кирова үлөшкенер. 10-14 харлыглар аразынга бирги черни база кымга-даа тывыспаан. 2-ги черни Кызылдың уран чүүл школазының өөреникчизи

Аймира Өргежик-биле Кызыл-Мажалыктын 1 дугаар школазындан Александр Хертек үлөшкенер. 15-18 харлыг элээдилер аразындан бирги черге Кызылдың уран чүүл школазының өөреникчизи Буян Сырбыкай төлептиг болган. Кол шаңналдарже кирбээн-даа болза, элээн хөй уругларның кылган ажылын демдеглед, мактал бижиктерни, 100-100 рубльди тывыскан. Наталья Дойдаловна конкурстун киржикчилеринге байыр чедирген чагааны, шылгарааннарга белектерни чоруткан. Уругларга ол хүн уттундурбас болуп артып каар дээрзи чугаажок.

**Алдынай СААЯ.**

**ЧУРУКТАРДА:** Надя Рушева; Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар школазының чурулга башкызы Аян Салчак, 11 "б", 8 "в" класстың өөреникчилери Сайма Ооржак, Надя Сарыглар.

**Василий БАЛЧЫЙ-ОЛДУҢ** тырттырган чуруктары.

## БАШКЫВЫСКА

Мээң клазым башкызын Чинчи Чаш-ооловна Монгуш дээр. Ооң назы-хары чаа-ла үжен ажып чоруур. Башкывыска школада 6-дан 11 класстарда математика, физика эртемнерин башкыла-вышаан, клазывыста 22 кижини кижизидип, өөредип турар. Чинчи Чаш-ооловнаның аажы-чаңы эвилең-ээлдек, чараш, ажылгыр. Ол школага башкылар аразынга "Төлептиг даңгына" деп мөөрейге киришкеш, бирги черни алган база кыс башкылар аразынга "Тулган спортчу" деп атка төлептиг болганынга чор-гаарланып чоруур бис. Башкы-выска амыдырал-чуртталгазынга бүгү-ле чүүлдерге чедишикчи-нерни күзедивис.

Школавыс даңгыназы Чинчи башкы таан чараш. Орус дылга шыырак кылдыр Оолду, кысты өөредип тур.

Карактары борбалчынаан Кайгамчыктыг башкывысты Катап-катап көрүксээм кээр Аажы-чаңын дөзөксээр мен.

Башкымга мен кезээ шагда Бараан болуп мөгөөр мен. Ынчангаштын чуртталгазы Ыдыкшылыг төөгү болзун! Ынак мен силерге, башкым!

**Хүндүткел-биле Хөндөргей** школазының 6-гы клас-чызы Сайзана БУРБУ.

## Эр хейлер, уруглар!

Теве-Хая ортумак школазының 5 "б" клазының өөреникчизи Орланмаа Донгак биле Ак-Туруг ортумак школазының 4 "а" клазының өөреникчизи Алдынай Ыдамчач "Салгакчыга" үнген кроссвортарны мурнай болгаш шын тыпканнар. Эр хейлер, уруглар!

## ӨЗҮН

"Кандыг сөстөр билер сен?"

Д...Ш	К...Ш	Ч...Л
Ы	Ү	А
И	И	Ы
Ү	У	О
А	Ы	Е

Бердинген үжүктерниң дузазы-биле сөстөр тургузар.

### Музыкактар

Дуюу демир —  
Тулган адым,  
Туруптар деп билбес адым.  
Даалык-даалык чоруктук,  
Талдар карты чемиштиг.  
Алдың чайыр чылыгты,  
Ак ширтек союлду.  
Самдар эвес кирезинде  
Чамашкызы көвей.

## Мөөрей

### УЗУН ЧАШТЫГЛАР

Өвүр кожуунуң Хандагайты суурда Геннадий Тумат аттыг Культура төвүнге элээди уруглар аразынга узун чаштыг уруглар мөөрейи болуп эрткен.

Бо байырлыг кежээге 1-4 класска чедир уруглар киришкен. Ындыг солун, чараш мөөрейни кожуунуң төп уруглар библиотеказының ажилдакчылары организастан эрттирген. Мөөрейни ук библиотекада ыры-хөгжүм килдизиниң эргелекчизи Валентина Содановна Комбу башкарып эрттирди. Ол шаанда тыва уругларның чаштары кончуг узун, чараш чораанын, ындыг чаштарны канчаар эдилеп, аштап, чуп чораанының дугайында солун чугааны кылган. Ам бо үеде узун, чоон чаагай чаштыг уруглар кончуг ховартаан, эвээш бооп турарын демдеглээн. Бо мөөрейниң болуп эрткен кол утка-шынары, уруглар бичии-зинден тура бажының дүгүн кеспейн, аштап-арыглап, арыг-силиг болурун, сцена кырынга

алдынып, ойнап билерин база кол-ла чүве узун, чаагай чаштыг уруглар билир шаа-биле, тывынгыр-сагынгыр, дораан-дораан харылап турганнар. Кылган, даараан чүүлдерин база көргүскен. Ойнаар-кыс-даа даарап алган кижилер база ойнаарактарынга хептер, сумка-даа даарап алганнары бар. Чараш чаптанчыгларын канчаар. Уругларның аразында аргыыр-даараныр бөлгүмде барып турар уруглар бары солун. Боттарының кылган амданыг, чаагай чөмнерин-даа тайылбырлап көргүстүлөр. Талантызын көргүзүп, ырлап, шүлүктөп, танчылап турда

канчаар, бир-ле артистер. Аңгы-аңгы үелерде кедер хеп-сын көрүлдөзи база солун болду. Маргылдаага киржип келген уругларның ада-иелерин мактап демдеглээри артык эвес. Бо берге үеде уругларынга чараш хептер даарап берип, мөөрей, маргылдаага кириштирип турары мактаксанчыг.

Уругларның аразында, шынап-ла, узун, чоон чаштыг уруглар барын чон магадап кайгаан. Бажын сула салыпкаш турарга, ооргазы көзүлбес, чажын эштип алган кылаштажып турарга, чараштарын канчаар, адаарганчыг-даа апаар чорду. Маргылдааның түңнелинде бирги черни Тигран уруу Айдана Ховалыг бүзүрелди-биле алган. Шолбан уруу Айлаана Куулар, Василий уруу Долума Монгуш, Очур уруу

Чаяна Сат, Арбын-оол уруу Даң-Хаяа Донгак, Шолбан уруу Сайлаң Монгуш тускай шаңналдарга төлептиг болганнар.

Кожуунуң улус өөредилгезиниң улуг методизи Людмила Марк-ооловна Ховалыг эң узун, чоон чаштыг уругларга эки өөредилгени, моон-даа соңгаар мөөрейлерге киржип чоруурун күзеп, дыка онза белектерни уругларга деткикчилеп сөңнээн. 1-4 класстарга орус-тыва словарь ному база өөредилге номнарын белекке бергени уругларга өөрүнчүг, сонуурганчыг, уттундурбас белек болган. Мөөрейге киржип келген уруглар шупту ада-иелеринден, башкыларын-дан, эш-өөрүнден, төрелдеринден белектерни ап, өөрүшкү маңайлыг тарап чанганнар. Тывавыска узун, чоон чаагай чаштыг уруглар хөй-ле болзун!

**Василий МОНГУШ.**  
Хандагайты суур.



# ТООЛЗУГ

Сөөлгү ийи чылда иви катап өзүп эгелээн. Амгы үеде хуу ивижилерде 575, "Өдүгөн" аттыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде 631 иви бар. Нитизи-биле катгышкаш, Тожу кожуунда бо хүннерде 1207 иви бар. Ук ненец породагы иви Сибирь девискээринде эң улуг, аар деңзилиг бооп турар. Иви-биле кады чылгы, инек, хой, өшкү база өзүп эгелээн. Дагаа, кас дээш 1033 хире куш аймаа хуу чонда бар бооп турар.

## ХЕМ ЧЕРЛЕР АЛДЫНЫП-ДАА ТУРЗА...

Тыва Республикада эң улуг девискээртиг, онза арыг чараш бойдустуг Тожу кожуун бо хүннерде бодунун тургустунганындан бээр 80 харлаанын демдегледип эрттирип турар.

Мен ол улуг байырлалдың бүдүүзүнде ук кожуунга чедип, ында чонун амьдыралы-биле таныжар аргалыг болдум. Тываның девискээри канчаар-даа аажок улуг: карак четпес делгем ховулар, кадыр-кадыр даглар, хөлбөң ногаан арга-эзимнер дээш, элезинниг барханнар дээш, кандыг онзагай чараш черлерни ында чок дээр. Ол хирезинде тыва чонун мындыг чугаазы бар: Тожуну көрбээн кижилер, Тываны көрбээн ол, Азасты көрбээн кижилер, Тожуну көрбээн ол. Ол чүнү көргүзүп турары дээрге, Тываның кайы-даа булуңунда тыва чон Тожуга канчаар-даа аажок ынак, ону кадагалаксаар, хайыралаар сеткилдиг болганы ол. Бот дугайты Тожу-даа, Азас-даа канчаар, тус черниң чонунун амьдыралын, эң ылангыя ук чонун онзагай эртинези — ивини көрбээн кижилер чүнү-даа көрбээн куруг болганы ол деп немексээр-дир мен.

Иви — ук кожуунун эң кол онзагай малы, үндезин ажил-агыя, ол чокта Тожу Тожу эвес. Ынчангаш мээң Тоора-Хем суурга баргаш, бир-ле дугаар ужурашкан кижим — Тожунун кожуун чагыргазының кол зоотехниги Михаил Чимит-Доржуевич Ондар (РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Чимит-Доржуевичиниң кады төрөөн акызы) болган. Оон-биле дораан-на иви болгаш оон еске азырал мал-маган дугайында чугаалажып эгеледвис. Революция мурнунда, баштайгы орус кижилер Тожуга кээп чурттап эгелеп турда, үндезин тыва чурттакчылар чүгле иви малдап турганнар. Оон еске мал-маган оларга турбаан. Орус кижилерин салдары-биле аът, инек, хой, өшкү анаа бир-ле дугаар көстүп келген. Ынчан Тожу чонунга иви, бодавыже, дыка хей турган боор. Ынчан ук чон ескээртен дуза чокка чурттап чораан болгаш, бот-тускайлаң амьдыраарыга байлак арга-

дуржулгалыг турган. Эскээртен келген хей төтчеглекчилер-даа чок, Тожунун аң-меңи-даа, балык-байлаңы, кат-чимис байлаа-даа амгызындан оранчок хей турганы чугаажок. Ам дээрге Тожунун эрге-чагырга туткан кижилери үе-дүптен өгбелерин камнап, хайыраалап эккелген экология талазы-биле кайгамчык

ужуп келгени билдинмес, та сонгаартан, та Кызыл хоорайдан, вертолеттардан билдинмес кижилер черлик ивилерни, сыйнарны, еске-даа үнелиг аң-меңни кыра боолап-боолап чүдүрүп алгаш, ужуп чоруй баарын чугаалаар чорду. Харында чамдык өлүрүп алган черлик ивилерин, сыйнарнының чүгле мыйызын одура шаап, бышкааның кежин союп алгаш, еске ээдин, кежин анаа-ла октапкан, ирип, куртуп калган чыткылаар. Оон ыңай чепшээрел бижиктериниң бар, чогу билдинмес кижилер тускай дериглиг машиналарга Тожунун балыын 5-6 тонна чедир чүдүрүп алгаш чоруп турарын бөдүүн ишчилер көрүп, хомудап чугаалажып турар.

Ам ескээр будалбайн, ивиже дедир эглип кээлинер. Тывага коллективтиг ажил-агыялар сайзырап турар үеде безин Тожуга иви саны 10 муң хире турган болгай. А 1995 чылда, кол зоотехник М.Ч.Д. Ондар бо кожуунга чаа-ла кээп турда, иви ажилдыг совхозтар сандарап дүжүп эгелээн турган. Ынчан төрөл-бөлүк хуу кижилерге 3 муң 500 хире-ле иви, еске мал-магандан 7 муң хой, 1000 чылгы, 2000 инек арткан болган.

гарович Ак (80 ивилик), Адыр-Кежиг суурда Николай Эрестолович Даржаа (80 ивилик), Сергей Шагдырович Кыргынай (30 ивилик), Өдүгөн аттыг күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде 45 ивилик Сайзана Чаш-ооловна Бараан, (43 ивилик) Каадыр-оол Улуг-Аттыгович Кол, 40 ивилик Борис Доптанаевич Ак олар бооп турар. Оларның болгаш ескелериниң-даа ивилери муң-муң чедир өзүп, Тожунун тайгаларын каастаар боор дээрзинге чон идегеп турар. Чамдык кижилерниң херек кырында чок ивилерни саазын кырында бижидип алгаш, дотация акшазын ап турар деп чугаалаар бо чүлдүң авторунун кулаанга база четкен. Ынчалза-даа ыңдыглар чонун талазындан чогуур сойгалалды алган. Чон караа көскү болгай. Ам Тожудан иви бышкаа тывары берге, чүге дээрге ивижилер ивилерин кайы хамаанчок өлүрүп чивес, сатпас апарган. Ындыг-ла болзунам! Оларга бээр дотация акшазы үзүлбес, харын-даа көвүдөп-ле турзунам! Ынчалза-даа бистиң даргаларывыстың чон-биле орта ажилдап билбези, чүгле саазын кырынга ажилдап өөрөнгени дыка хомуданчыг. Чамдыктарны суг дыңнаарга, үргүлчү Кызыл

арай-ла бүзүрөвес-тир мен. Эске албан черлеринге менээ Тожуда чонун барык хей кези ажил чок деп тайылбырлааннар. 2001 чылда кожуун чагыргазының даргазының адынга 128, социал хандырылга колдизинге 512 кижилер билдиришкениннер бижээн. Ук билдиришкениннер колдуунда аш-чем, идик-хеп талазы-биле бергедээн азы уругларын дээди өөредилге черлеринче кириер дээн кижилер болган. Оларга, эң херегелдиг, онза бергедээн кижилерге, дуза чедиреринге хамаарыштыр кожуун чагыргазы 20 доктаалды, 17 айтышкыны үндүргөн. 100 муң рубльге дузаны чогуур кижилерге көргүскөн. Республика бюджетинден келген хөрөңгиден 20 муң рубль-биле Сыстыг-Хем суурда 20 чединмес өг-бүлөгө дузалаан. Ук бүтү ажил "Яды-түрөңгү чоруктан уштунар" деп программа езугаар боттанган. Эң берге байдалдыг Ий суурга дузалаар талазы-биле Тожунун кожуун чагыргазы тускай программаны хүлээп алган. Ол суурда эң берге байдалдыг 20 өг-бүлө бар. Оларга дузалаары-биле чокта чаа 10 муң рубльди үндүргөн.

Оон ыңай эрткен чылын ТР-ниң Чазаа болгаш Көдээ ажил-агыя яамызының чорутканы 50



арыг черин алдын казар "Ойна", "Тыва" алдын артельдеринге черчери-биле кастырып, үрегедип, хей балыктыг арыг хемнерни чүдөдип, бойдуска удур төтчеглекчи чоруктарга идиг берип турарыга бодум черле канчап-даа эптежип шыдавас-тыр мен. Ол "Ойна", "Тыва" алдын артельдеринде тыва, ылангыя Тожу чурттуг кижилер көңүс ажилдавайн турар болдур ийин. Сонгаартан тояап келген билдинмес кижилер, хей акша ажилдап ап, аң-мең кырып, төтчеглекчи чорук кылып турары билдингир. Ол каш-ла килограмм алдынның хензиг хуузун алып дээш, эң үнелиг ие-черивисти, чонувустун чаагай келир үезин улуг өртектиг каш дашка арагага, "найыралчы" хоозун чугааларга садыптарывыска кайы болурул. Бөдүүн ажил-ишчи тожуларның чугаазындан дыңнаарга, кайыын-даа

1997-99 чылдарда ук кожуунга акша-төгерик ажилдап алып арга чок турганы-биле ивижилер чир аш-чем, кедер идик-хеп садып алып хары чок, эң берге кээргенчиг байдалга келген. Аргажок байдалдан ивилерин өлүрүп чип, бичии акша тып алып дээш, оларын садып-саарып эгелээн. Ынчан бир ивиниң өртээ 1 шоодай далган турган (азы 700 рубль). Оон ыңай дуюг аарыындан ивилер өлүп база турган. Ивилер төнеринин айылынга келген. Чаяан бооп, РФ-тиң Чазаа 2000 чылдан эгелеп хуу ивижилерге 1 иви дээш 350, каттышкан ажил-агыяларга 1 иви дээш 455 рубль дотация берип эгелээн. Ыа аңаа "чалгынналган" ивижилер ивилерин өлүрүп чивестээн, кайы хамаанчок сатпастаан.

Өскелерге үлегерин көргүзүп, хей иви азырап турарларга: Ий суурда Константин Хогба-

хоорайга турар, кожуунда чону хереглээш, тыппайн турган болгулаар.

Тожунун кожуун чагырганың социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Светлана Васильевна Дамдыноол-биле база ужуражып, ук кожуунда чонун социал амьдыралы-биле база таныштым. Тожу кожуунда чурттакчы чонун нити саны 6 муң 68 кижилер. Өг-бүлелер — 1717, оон иштинде чединмес өг-бүлелер — 534, бот-иелер — 312, оларның уруглары — 378. Уруглар ап турар иелер — 1294, оларның уруглары — 2119 кижилер бооп турар. Ажилдап турар кижилер 2600, шупту бюджет организацияларында ажилдап турар деп, Светлана Васильевна тайылбырлады. Тожу ышкаш алды-ла муң чурттакчылыг кожуунда хей-ле бюджет организациялары бар-дыр. Ажил чоктар 525 кижилер бооп турар. Бо санга

бода малды Ий болгаш еске-даа суурларда чединмес өг-бүлелерге үлээн. Инек алган кижилер оон өртээн бичиилеп эгидип турар. Шупту акша эгиттинип кээрге, оон-биле база 50 инек саткаш, еске арткан мал чок кижилерге үлөп, малдандыраар сорулга салдынган.

Оон ыңай ажил чок кижилерни ыштаар, каттаар, тооруктаар, даараныр дээн чижектиг сезоннуг ажилдарже хаара тудуп, эвээш-биче-даа болза, акша ажилдап алып арганы берип турар. Моон мурнунда чүгле Тоора-Хем улугу огород тарып турган болза, сөөлгү чылдарда еске суурларның чону огород ажилының ажиын билип, ногаа, картофель аймаан идепкейлии-биле тарып эгелээн. Ылангыя Адыр-Кежиг суурда Виктор Лопсан-Вазырович Кол картофельди болгаш еске-даа ногаа аймаан хей-биле тарып өстүргөш, ук суурда уруглар садта-



# ТОЖУ

рын, школань картофель-биле хандырып, чиик өртек-биле садып турар.

Кожуунда ажил-агыйларнын ниити байдалын билип алыр дээш кожуунун чагырга даргазынын экономика талазы-биле оралакчызы Нина Григорьевна Кускашева-биле база чугаалаштым. 2001 чылда Тожу кожуунда ажил-агыйлар ниитизи-биле 13 миллион 15 муң рубльдин продукциязын бүдүрүп үндүргөн. Эң бүдүрүкчүлүг дээннери: арга-ыаш ажил-агыйы, электри-харылзаа чери, "Ойна", "Тыва" алдынтывыш артельдери болган. Карылгалыг ажил-агыйлар кожуунун кедээ ажил-агыйы, коммунал ажил-агыйы, хереклекчилер ниитилели болгаш ескелер-даа бооп турар.

Тожу кожуунда чамдык ажил-агыйларнын "бүдүрүкчүлүгү" чылдан чылче "өзүп" турар. Ону мындыг чижек-биле көргүзүп болур. 1999 чылда ук кожуунга продукция бүдүрүлгези 8 миллион рубльге ден турган болза, 2000 чылда 10 миллион рубльге, 2001 чылда 13 миллион 15 муң рубльге ден бооп турар. Ынчалза-даа бо бүгү "көдүрүлүшкүннер" РФ-тин Чазаның бюджет акшаландырышынын өй-шаанда чорудуп эгелээнинге үндезилетинип, чүгээр болуп турар. Тожу кожуунун ажилдап турар чону, пенсионерлери, чаш



ажы-төлдүг иелери ажил төлө-вирин, пенсия, уруглар акшазын өй-шаанда ап эгелээни-биле арга-ыаш ажил-агыйы, электри-харылзаа чери боттарының продукциязы дээш олардан төлө-вирин өй-шаанда ап эгелээш, шору бүдүрүкчүлүг ажил-агыйлар кылдыр санадып турары бо. Херек кырында бо бичии көдүрүлүшкүннерге хамаарыштыр Тожу кожуунун чагыргазынын кылган чүүлү барык чок бооп турар. Шупту-ла чүүлдөр федералдыг бюджеттен улуг хамаарылгалыг бооп турары эмин эрттир мунгаранчыг. Бир эвес РФ-тин Чазан 2000 чылдан

эгелеп ивижилерге дотация акшазы берип эгелээни болза, ивилер — Тожунун кол экономиктиг адыры, үндезин ажил-агыйын тургузуп турар мал, өлүп төнүп каарынын айылынга турганын айтыры эргежок чугула. ТР-нин еске бүгү кожууннарында ышкаш, Тожу кожуунда сөөлгү чылдарда бичии "көдүрүлүшкүн" РФ-тин Чазаның бюджет акшазын өй-шаанда берип эгелээнинде деп үстүнде чугааладым. Тус-тус черлерде кожуун даргаларынын "кол ажылы-ла" келген ол "кежикти" үлээри-биле кызыгаарлаттыннып турары элдеп.

## ДАЙЫНЧЫНЫҢ ТӨРЭЭН СУУРУНДА

Тожунун кожуун чагыргазынын бажыңыга Адыр-Кежиг суурнун суму чагырыкчызы Ульяна Чажынмаевна Бараанга ужуражы бердим.

Оон ук суурда байдалды сонургадым. Адыр-Кежиг Тоора-Хемден 9 км. черде. Ында 1328 кижии чурттап турар 354 өг-бүлө бар. Өреге саны 253. Дыка хөй өг-бүлө аныктар чурттаар бажың чок. Бир эвес кызар болза, Тоора-Хемде арга-ыаш ажил-агыйындан ыаш садып ап, бажың тудуп алыр арга оларда бар. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөр 29, оларнын уруглары 126 кижии. Эң хөй ажы-төлдүг өг-бүлөнүн ээзи Тожу кожуунун эң шырак аңчыларының бирээзи Нагазы Арган-оолович Кол бооп турар. Оон уруглары он ийи. Боду 64 харлыг хирезинде, ам-даа суурдан үнүп диинеп турар. Бо кыжын ол 100 ажыг диинни өлүргөн. Өөнүн ишти Маадыр-ие Татьяна Лопсановна-ның чоокта чаа чок апарганы хомунданчыг. Ынчалза-даа оон изин баскан ажы-төлү, уйнукары хөй. Ийиги хөй ажы-төлдүг өг-бүлөнүн херээжен ээзи Любовь Бабшова Бараан. Ол 8 уруглуг, Азас ортумак школазынын интернадында кижизидикчи башчы болуп ажилдап турар. Улуг оглу Артур Олегович Бараан Чечен Республикага дайынчы хүлээлгезин күссөдип тургаш, 2000 чылдың октябрь 22-де маадырлыгы-биле өлгөн. "Эрес-дидим чорук дээш" деп орден-биле ону өлгениниң соонда шаңнаан. Кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде Артур хөй өөрү-биле (43 кижии) онгар иштинге камгаланып турда, чечен террорист оларнын аразынче граната октапкан. Чазылгалак чыткан гранатаны Артур кончуг дүргөн сегирип



алгаш, дедир октап четтигипкен. Граната агаарга часты берген, оон чаштаан бузундулар Артурга өлүмнүү-биле деген. Өске хөй өөрү камгалап алдынган. Бир эвес гранатаны Артур өскээр октаваан, чыткан черинге чазылган болза, дыка хөй россияжи шериглер өлүп болур турган. Артурнуң эрес-маадырлыг чоруу өөрүн камгалаан. Ол дугайын оң дайынчы өөрү качыгдалдыг иега чагаазынга бижип, ындыг оолду кижизидип өстүргени дээш өөрүп четтиргенин илередип, чылыг сестерни бижип турганар. Бис база-ла хөй номчукчуларнын өмүнээзинден маадыр оолдун иези Любовь Бабшова-нага мөгөйип, оон оглу дээш чоргаарланып чоруурувусту илередип каалы.

Ам суурнун амыдыралынче катап эглип келилинер. Адыр-Кежигде 253 өг-бүлө шупту картофель болгаш еске-даа ногааларны тарып турар. Оларнын аразында 27 чединмес өг-

бүлө бар. Оларга суму чагыргазы одаар ыяшты чиик өртек-биле берип, чазын картофель, ногаа үрезинерин база халас үлөп турар. Бо чылын кат, тоорукту өг-бүлө бүрүзү хөйү-биле чыгган. Суурда ажилдап болур 528 кижии бар. Оларнын 110-у ажилдыг, арткан 323 кижии ажил чок. Олар күсүк үелерде каттаар, тооруктаар, кыжын ыяш белеткээринге киржиш турар. Суурнун чонунда 402 инек бар. 121 өреге инек чок. Оларнын иштинде 50 өреге удавас 1-1 инекти кожуун чагыргазындан дузаламчы кылдыр алыр. Чонда шээр мал ниитизи-биле 80 баш, аът 128, ивилер 322 баш бар бооп турар.

Хөй малдыг өг-бүлөлөрдөн Дунмак Кол 42 баш инектиг, 6 хойлуг, 5 аытыг, Элдпей Данзын 28 инектиг, Виктор Кол 12 баш инектиг, 22 баш өшкүлүг, 4 аытыг, бо өг-бүлө чылдың-на 6 тонна картофельди, 3 тонна капуста тарып өстүргөш, школа, садиктерге чиик өртекке садып турар. Оон ыңай Н.Э.Даржаа 56, Марат-оол Кол 50 ивилиг бооп турар.

Бо Адыр-Кежиг суурга 1999 чылда 153 иви арткан турган болза, 2000 чылдан эгелеп иви бүрүзү дээш дотация төлөп эгелээрге, 2002 чылда 332 чедир өскөн.

Тожу кожуунун бүгү чону үстүнде адаттыгнан өг-бүлөлөр ышкаш, амыдыралга кызымак бооп, иви, инек, аът, хой, өшкүден көвүдөдир азырап байып-ла турзунам!

**ЧУРУКТА:** Адыр-Кежиг суму чагыргазынын даргазы У.Ч.Бараан ивилиг анык кыс-биле.

## "ЧЕДИНМЕСТЕР АРАЗЫНГА БАЙЫП ШЫДАВАС СЕН"

Тожу кожуунда эң орулгалыг ажилдап турар арга-ыаш ажил-агыйында чеде бердим. Ук ажил-агыйынын даргазы Юрий Михайлович Матвеев чугаакыр, хөөремик болгаш ажил-херээнин дугайында дораан-на тө каап эгеледи. Моон мурнунда ук Салдам суурга турган ПМК (шимчеп чоруур механизас-таттыг колонна), РСУ (тудуг-септелге участогу) буурап дүшкүлөөн. Чонну оттулар ыяш, тудуг материалдары-биле ханды-рар херектелдин улуу, күжү-биле арга-ыаш ажил-агыйы ызырнып артып калганын ол чугаалады.

Ынчангаш ук ажил-агыйынын эрги дериг-херексели ол-ла хевээр чаартынмаан, сөөлгү чаа станокту безин 1991 чылда алганар болду.

Юрий Михайлович элээн изиг кижии болду. Ук кожуунда чоннун хөй кезинин багай чурттап турарын, ажил чок кижилернин кылыр чүве тышпайн, доктаамал арагалап, багай чүүлдөргө таваржып, янзы-бүрү аарыг-аржыктардан өлүп хорап турарын ол чугаалады. Оон ажил-агыйы 2001 чылда Ий, Адыр-Кежиг, Сыстыг-Хем — үш-ле суурдан өлгөн кижилерге 61 хааржак чазан. Мал-маган чок яды-ядамык кижилернин чаш ажы-төлү сүт, сметана дээн чижектег хоолулуг чөмнер чивейн, орта өзүлдө албайн турарын ол чаржынып чугаалап олурду. Чоннун келир үеге бүзүрэвези, амыдыралга сонургалы бадып турары ону дүвүредип турар. Тожу кожуунун чонунун хөй кезинин яды-ядамык чурттап турары-биле оон удуртуп турары арга-ыаш ажил-агыйы орулгалыг ажилдап шыда-вайн турарын тайылбырлавышаан: "Чединмес, ядылар аразынга байып шыдавас сен" — деп, ол түңнөп чугаалады.

Ук арга-ыаш ажил-агыйында байдал-биле бодум карак-биле көрүп таньжар дээш, чугаакыр даргамдан үнүп чоруптум. Баштай ыяш дилдирер черге келдим. Ында ийи пилорамада 4 кончуг шырак эрлер чоон чудуктарны чуга манзалар кылдыр дилдирген турлар. Оон ыяш дилер пилораманың болгаш чазанылга цехиниң бригадири Сергей Борисович Гаврилюкту тып алдым. Ук ажил-агый оон-даа эки ажилдап, бүгү Тываны ыяш база тудуг материалдары-биле хандырып болурун тайылбырлап, орук чок болганы-биле чүглө Тожу чонун хандырып, чылда чүглө 600-700 кубметр ыяш дилип турарын ол хараадап чугаалады. Сергей Борисович-биле кады чазанылга цехинге кирип келдивис. Анаа ук цехтин ажилчыны Владимир Күр-Базырович Донгак менээ шупту станоктарны көргүзүп таныштырды. Ында кезер, хаарылдаар, дилер, хаажылаар, булуңчуктай чазар дээш, янзы-бүрү ажилдар кылыр 10 ажыг станок бар болду. Эргижирезин, ынчалза-даа шупту ажилдап турар. Ажилчын Владимир Күр-Базырович бо ажил-агыйда ыяш кургадыр цех чогуңга хомуады. Чүге дээрге өл азы шык ыяш-биле эт-херексел кылырга, шынары багай болур. Өл ыяш-биле кылган эт-сеп

кургааш, хевири өскерлир, дудуштур быжыглаан черлери кошкар. Ындыг-даа болза ук чазанылга цехи эжик, сонга рамазы, стол, сандай, ыяш орун дээш, еске-даа амыдыралга херек чүүлдерни чазап, чонга садып турар.

Оон ук арга-ыаш ажил-агыйында сес чыл ажилдап чоруур дуржулгалыг инженер анык херээжен Шеңне Тюлюшова Кенден-биле база чугаалаштым. Арга-ыаш ажил-агыйы 4 миллион ажыг гектар черде арга-ыашты камгалап турарын оон билип алдым. Ында 30 ажыг лесник ажилдап, бирээзи-ле 130 муң гектар черни харыылап турар болду. Чаңгыс лесник ол хире делгем черни канчап эргип, арга-ыашты камгалап четтигип турары? Ук лесниктерниң чаңгызында-даа аът чок, чүглө 3 кижиде харга маңнаар хаактыг мотоциклдер, 1 трактор бар. Оларнын-биле безин ырак чер чедип алыры болдунмас-ла болгай. Хөй кезинде тус-тус 130 муң гектар девискээрлерин лесниктер чадап эргип турарлар дээрзин, Шеңне Тюлюшова чугаалады. Ол хире улуг девискээрни эргири-биле лесник бир кыдынгач чорда-ла, еске кыдынгач браконьерлер бажың тудар ыяшты таваар кезип, чүдүрүп ап болур ышкажыл. Чаяан бооп, Тожу тайгаларынга бөлөн-селен машина, терге чоруй албазы-ла эки болган.

Ук арга-ыаш ажил-агыйында ыяш кезеринин чуруму безин мындыг. Оттулар ыяш кезип алыр дээн кижии болза, ук ажил-агыйга 50 рубль төлөөш, ыяш кезер билет садып алыр. Оон аңаа ук албан черинин инженерни 20 кубметр ыяш кезип алыр ордер бижип бээр. Лесник ол кижээ ыяш кезер черни айтып бээр. Оон ол кижии бодунун машина-техниказы-биле 20 кубметр ыяшты кезип сөөртүп алыр. Ол хире ыяш 5-6 машина кузову хире топкак болур. Бир эвес машина-техникач чок болза, 700 рубль төлөөш, бир машина топкакты дүжүртүп ап болур сен.

Оон ук ажил-агыйынын кол бухгалтерни Людмила Викторовна Тартабаевага база ужуражы кааптым. Эрткен 2001 чылда ук ажил-агый федералдыг бюджеттен 1 миллион 566 муң рубльди алган. Боттары 2 миллион 988 рубльдин продукциязын бүдүргенер. Ниитизи-биле каттыш-каш, 4 миллион 491 муң рубль орулгалыг болганар. Оон иштинде ыяш кезип 649 муң рубльдин, чазанылга кылыгылары дээш 2 миллион 791 муң рубльдин, оттулар ыяш белеткели дээш 1 миллион 600 муң рубльдин, тоорук чыып саткаш, 1 миллион 500 рубль, кат чыггаш, 18 муң рубльдин продукциязын бүдүргенер.

Ол бүгү сан-түн ук ажил-агыйынын даргазы Юрий Михайловичиниң: "Чединместер аразында байып шыдавас сен" деп сөстеринге хамаарылга чокка Тожу чонунун аразында оларнын кандыг-чүү-даа болза, "дээржилер" бооп чурттап турарын херечилеп турар болду.

**Арынны Борис ОНДАР белеткээн.**



**“Шынның” почтазынган**

## ЭЪТ КУРЛАВЫРЫ ДЭЭШ

Тожу кожуунун чону, арат ажыл-агыйлары эът бүдүрүлгезин эрткен 2001 чылда 204 тоннаны бүдүргөн. Оларның аразындан мыйыстыг бода малды 124 тоннага, шээр малды 30 тоннага, аът эъдин 21 тоннага, хаван эъдин 14 тоннага болгаш янзы-бүрү куш эъдин 5 тоннага кылып бүдүргөн.

Үстүнде кылып бүдүргөн эът янзы-бүрү дириг амытаннарның эъдинден болгаш оларның сүүзүнү база каллориязы чонга эки салдарны чедирип турар. Кожуунда эът бүдүреринин талазы-биле Адыр-Кежиг, Тоора-Хем, Ий, Ырбан, Сыстыг-Хем, Чазылар сумуларының чонунуң, араттарының киржилгези улуг.

Кожуунда бактаап чурттап турар хей азы-сөөктүг чон азырал мал эъдинден аңгыда, черниң дуогулуг аңарының (чөпшээрел езугаар) куштар база балык эъдин аъш-чемге үргүлчүнүң ажыглап келгенер.

Эът бүдүреринин талазы-биле мурнуку одуругда чоруп турарларга үстүнде ады кирген

суурларның чурттакчылары хамааржыр. Эът бүдүреринге таарымчалыг одар-белчирлиг, турлаг-хонаштарга Балдыргангы, Куштуг-Кежиг, Аргы, Ий суурларның девискээринде Толбул, Таңмалык дээш, өске-даа черлер хамааржыр.

Үе экижил, бюджет ажылдакчыларының шалың төлевири үе-шаанда үнүп турар аларганда, хуу чон болгаш арат ажылдакчыларның артыкшылдыг эът продукциязын сайгарып, акша-төгерикке чедирип алып байдалы кестүп келген деп болур. Кожуунда өзүп турар малдарның хей кези мыйыстыг бода малдар бооп турар, а шээр мал кончуг эвээш.

Ынчангаш бо чылдан эгелээш хой, өшкүнү 1200 башты садып алгаш, өстүрүп көвүдедирин көрүп турар бис. Бо талазы-биле чогуур ажыл-агыйлар тургустунган болгаш ажыл-ишчилеривис четчир, курлавырывыс бар.

**Михайл ОНДАР.**

**Тоора-Хем суур.**

## ЭПТИГ АРГА-ХЕВИР

Чай изиг-халыын-даа эрткен болза, Чөөн-Хемчик кожуунун чамдык девискээрлери эрткен чылын мүн чүгээр болган. Тараа, сиген, ногаа хире-шаа-биле курлавырлаттынган. Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожуунун мал ээлери-биле орнажылганы чорудар арга бар. Кожуун, сумулар чагыргалары дугуржулгалар езугаар тараа картофель, сигенни коң эътке орнаарын организаастаар журулуг.

Бажың-Алаак чурттакчылары мал чеминиң белеткелин элээн артыкшылдыг кылдыр курлап алган. Чамдык өрегелерде сарааттаан сиген 5 тонна чедип турар. Мөңгүн-Тайга кожуунун «Мөген-Бүрен» көдээ күрүне каттышкан бүдүрүлгези биче ГЭС тудуун күрүне деткимчези-биле тудуп алды. Чылыг келирге, ук солун тудуг-суурну эде кылып, ажыглалче катап кири бээри билдингир. Дораан чүс хуу болдуна бээр үүле-херек кайын ту-

рар. Каттышкан бүдүрүлгези ээзи херээжен-даа болза, республикада эң дуржулгалыг удурткучуларның бирээзи Өшкү-Саар Ооржак

Орук-чири кадыг-берге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге мал чеми эң негеттинип турар. Бир автомашина чүгү сигенни шээр беш башка орнап ап турар дугайын дыңнаан мен. Бисте, барык төп кожуунун чурттакчыларында, хей мал тудар харык-шинек үзүлгөн. Тудуп өстүрер дээрге, «ийи буттулгар» оорлап, үптөп алгаш баар-дыр. Бодум хуумда 10 тонна сигенни мен. 4 баш инээмни оорлар чипкен. Суурда чүгле мен эвес, малын алзыпкан, сигени артып калган өрегелер бар. Малының бажы бүдүн-бүрүн аалдар Бажың-Алаактың мал чемнеринин курлавырын садып ап болур. Кол арга-орнажылга. Ол кайы-даа талага ажыктыг болгаш эптиг.

**Дадар-оол САТ.**

## ДЫҢГЫЛДАЙНЫҢ САЛГАЛДАРЫ

Бистиң улуг өгбевис, тыва чонун ыры-шоорунда кирген кайгамчык ажылчын, тоолда маадырлар дег эрес, кашпагай кижилерниң бирээзинге Дыңгылдай Донгак хамааржыр. Тыва чонун шаг-төөгүден бээр дамчып келген үлегер домаан сагып, Дыңгылдай ийи оглун Сендажы биле Чамбал-оолду кара чачындан тура дус сөөртүрдө, шары бажы мундуруп, мал ажылында дадыктырып база кожа-хелбээ моол чонун дылынга арыг чугаалаар кылдыр өөредип чораан. Амгы үеде Дус-Дагның Торгалыг, Чоза Кош-Терек деп черлерде кырган-ачазының чурттап чораан черлерин ээлеп, малын малдап чоруур уруглары, күдээлери эңдерик.

Дыңгылдайның 57 дугаар күдээзи өске-даа төрелдери-биле каттай 1993-95 чылдарда өртенип-хуюкталган кыштагыны каап тудуп тургузуп алгаш, боду-

нун өг-бүлөзи-биле мал ажылын уламчылап чоруур. Моон-даа соңгаар ада-өгбелеривистиң эдилеп чорааш кагган чурт-хонаштарынга кыштагларны тудуп, мал ажылынче катап эглир үе келген деп болур. Рынок экономиказының берге үезинге чалынмай, уксаалыг өшкү, хойну 1000 баш чедир өстүрүп, оон продукциязын Кызыл хоорайның рыноктарында боттарының машина-балгады-биле диригте-даа, коң эъдин-даа эккеп саарып ап, сайгарылганы чорудуп турар. Ынчалза-даа ырак-узак черге чарьдалдар хей бооп турарын демдегледилер.

Келир үеде мал ажылын экижидип база оон эъдиниң, кежиниң, дүгүнүн продукциязындан кылган чүүлдерни сайгарар талазы-биле суму, кожуун чергели программаларны ажылдап кылыгы кедилг.

**Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.**

**Чадаананың №6 училищезинде**

# ЧААРТЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Чадаана хоорайның №6 профессионал-техниктиг училищези тургустунганындан бээр чоокта чаа 25 чыл болган. Училищениң директору Саар-оол Сундукаевич Монгуш, өөредилге-бүдүрүлге талазы-биле эргелекчи Николай Васильевич Саңаа. Эрткен чээрби беш чылдарның дургузунда училище бүгү көргүзүлгө талазы-биле эки ажылдык өөредилге черлериниң санынга кирип, бирги категорияның училищези деп атты чаалап алган.

Училище бо өөредилге чылында дээди категорияның училищези болур дээш, бүгү өөредилге-кижизидилгелиг ажылдык деңгелдин бедидип, башкылаашкының шынары экижидер дээш туржуп турар. Амгы үеде училищезе 165 кижжи ажылдап турар. Ниитизи-биле ында 18 өөреникчи бөлүктөр бар. Оон иштинде училищениң бодунуң кол баазында 14 бөлүк, Сүт-Хөл кожуунун Ак-Даш суурда, Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаакта, Хайыракан сумуунда бир-бир бөлүктөр ажылдап турар. Училище 8 аңгы мергезилде 430 өөреникчилерни бир, ийи чыл хуусаалыг өөредип турар. Оларның 213-ү оон алдыдан чээрби ийи хар иштинде уруглар.

Тудуг талазы-биле прорабтарны, мастерлерни, көдээ ажыл-агый талазы-биле калбак мергезилдин трактор-машинистерин, ниитиниң чөмөнчилге черлеринге повар-кондитер, эът, балык ыштаар талазы-биле бүдүрүлгө мастерлерин, ногаа, картошка

өстүрер, саанчылар белеткээр, өг-бүлениң херээжен ээлери деп көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин бухгалтерлери, газоелектросварщик, ыяш ажыл-агыйның мастерлерин белеткеп турар.

Училищезе 58 долу бүдүн өскүстөр 12 оруннуг ниити чурталга черинде бүрүн күрүне хандырылгасында чурттап, өөренип турарлар. Өскүс уруглар хүнде 4 удаа, а артканнары 2 удаа чөмөннөр. Училищезе чартык өскүстериң саны 177 кижжи. Оларны болгаш чединмес өг-бүлелерин уругларын идик-хеп-биле бүрүн хандырган. Өөренип турар сургуулдар ай санында 140 рубль стипендияны ап турар.

Ажылдап турар 44 тускай мергезилдин башкыларының 32-зи дээди эртемниг, 28 бүдүрүлгө мастерлеринин 9-ү дээди эртемниг, 6 башкылар профөөредилгениң тергилерини болгаш янзы-бүрү деңгелдин шаңнал-макталдарының эдилекчилери.

Училищениң материал-техниктиг хандырылгасын үе-шагның байдалына дүүштүр алып болза, багай эвес деп санап болур. ГАЗ-53 деп маркалыг ийи

машина, бир КамАЗ, бир автобус, бир УАЗ, бир «Жигули» ажылдап турар. Ийи комбайн, үш дугуйлуг тракторлар база үш илчирбелит тракторлар бар, ынчалза-даа көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналары чедишпес.

Ол училище аъш-чем продуктулары-биле бодун бүрүн хандыртынар сорулга-биле дузалал ажыл-агыйын тудуп турар. Ук дузалал ажыл-агыйның кадарчызы — хоочун малчын чораан Эрес-оол Эртинеевич Монгуш. Арыг-Бажында оон коданында 121 баш хой, өшкү, 16 баш бода болгаш чылыг мал бар. Чыл санында ол 40-50 баш чаш мал төлүн доруктуруп ап турар.

Училищезе хамааржыр 200 га черниң 50 газында тараа болгаш ногаа аймаан тарып турар. Эрткен күзүн 16 т ак-тарааны, 8 т арбайны, 18 т картофельди, 2 т ногаа аймаан ажаап алган. Ынчангаш ук училище эът, сүт, ногаа, картошка-биле бодун боду бүрүн хандыртынып турар.

Ол ышкаш боттарында хлеб быжырар цехти ажыткан, хүнде 50 хлебти быжырып турар. Эъттен колбаса кылар цехти база тургускан, ону кылыры-биле чондан эътти-даа хүлээп ап турар. Өске-даа аъш-чемнерни дугуржулга-керээ езугаар чик

башкы Саяна Дадар-ооловна Ондарның чугаалап турары-биле алырга, өөреникчилерни училищезе күрүне стандарттарын езугаар өөредип эгелээн болгаш башкылаашкының чаа технологиязын шийгээди алган. Тестилер, көргүзүг материалдарын тудуп, ажыглап турар.

Башкыларыны 4 методкатты-

*«Республиканың профессионал-техниктиг училищелеринде 45 мергезилге 5,4 муң кижжи өөренип турар. Өөредилге системазынче чаа мергезилдин 3-4 чада квалификациязының чаартылгасын кириер ажылдар уламчылавышаан».*

**ЧАЗАК  
ОТЧЕДУНДАН.**

жыышкынарда үскен, олар тускай план езугаар ажылдап турар. Ай санында мергезил аайы-биле декадаларны эрттирип, ажык уроктарны чорудуп, конкурстарны, темалыг кежээлери эрттирип турар. Эрткен бирги чартык чылда сварщиктер, лесниктерниң декадалары бедик шынарлыг байдалга эрткен.

Училищезе литературалар бар-даа болза, чедир хандыртынмай турар болгаш мергезилдер аайы-биле стандарттарда чедишпей турар чүүлдер бар. Этсеп талазы-биле хандырылга багай эвес.

Дооразындан ажылдап турар акшалары-биле 8 компьютерни садып алган болгаш тускай компьютер клазын четчелеп турар. Келир өөредилге чылында училищениң мурнунда улуг сорулга салдынып, чедир тутунмаан ниити чуртталга бажыңының тудуун доозуп, училищени техникум кылдыр шилчидер дээш коллектив туржуп турар.

Чадаананың №6 профессионал-техниктиг училищениң кышка белеткели багай эвес, одалга системазында 8 котелдар бар, оларның 4-ү ажыглалда. Чылыдылга трассаында шын эвес кылдынган чүүлдер бар болганындан чогуур температура чедип алдынмай турар. Ынчалза-даа кожуунун санитар эмчилери кээп, температураны доктаамал хайгаарап турар. Хүнде чылыг-биле хандырылынга 10 тонна хөмүр чарыгдаттынып турар, а бо хүннерде ам-даа 90 тонна хөмүрнү алырының талону бар. Черле ынчаш бо үеде дээр хөмүр-биле үзүктелишкени училищезе турбаанын ук коллективтин баштаар чери чугаалаар болду.

**Виктор САЯ.**

*Училищезе «милицияның аныяк өңнүктери» деп шимчээшкени чоруп турар, оон кежигүннери кежээки дежурныйлаашкынарже үнүп, рейдилерни кылып турар.*

өртөк-биле соңгаартан садып эккеп турар саарлыкчызы бар. Бо талазы-биле контроль-хыналда эргелелини тускай контроллерлары хыналданы чоруткан, түнелинде улуг хажыдышкынар эскертинмээн.

Өөреникчилер ортузунда кижизидилге ажылы база-ла багай эвес. Айылыңгы кем-херек үүлгедиглери сургуулдар ортузунда чок. Башкылар коллективи, төрелдер чөвүлели ада-иелери биле бир демниг ажылдап турар. Училищезе «милицияның аныяк өңнүктери» деп шимчээшкени чоруп турар, оон кежигүннери кежээки дежурныйлаашкынарже үнүп, рейдилерни кылып турар.

Бо үстүнде ады кирген өөредилге черинде спортчу секциялар, уран чүүл бөлгүмнери доктаамал ажылдап турар. Ында өөреникчилерниң 90 хуузу хаара тутунган. Ынчангаш республикада профөөредилге черлериниң ортузунда болуп эртип келген спортчу маргылдааларга, уран чүүл көрүлдөлеринге сургуулдар удаа-дараа бирги черни бүзүрелди-биле чаалап ап турарлар.

Училищезе улуг методист



## Культура болгаш уран чүүл

## «ЧААТЫНЫҢ ЫРААЖЫЗЫ»

Шак ындыг аттыг ыраажылар мөөрей-конкуруун эрттиргир даалга алгаш, республиканың Улусчу чогаалдыг бажындан тыва телерадионун ажилдакчылары-биле аъттанышкан бис. Бо мөөрей 1998 чылда бир дугаарында чүгле чаатыжыларның аразында уран чүүл мөөрейи кылдыр эгелээн. Кол углангышкыны ыры-даа болза, ынчан чодураажылар кожоннажырынга-даа, шүлүктежиринге-даа, сыгыртп мөөрейлежиринге-даа адааннашканнар. Ынчан «Чаатының ыраажызы» атты совхоз агроному Александр Кертикпен чаалап ап, молдурга биле шаннаткан. Дараазында чылын мөөрейни кожуунун «Улуг-Хем» солунунга чарлааш, чүгле ыры жанрынга кожа суурларның ыраажыларының киржилгези-биле эрттирген. Ынчан «Чаатының ыраажызы» атты Александр Түлүш чаалап ап, төрөөн черинден тиилелгени ыратпаан. Үшкү мөөрей дугайында чарлалдар республика солуннарынга, радио, телевидение дамчыдылганы чарлаттынганы-биле эн-не хөй (161) кижикиржилгези болуп эрткен. Аңаа «Чаатының ыраажызы-97» атты Шагаан-Арыгның ыраажызы Алефтина Чамбал чаалап алган. Оон эгелеп мөөрейге чүгле шиллелгелер эрткен ыраажыларны кирери доктааттынганы болгаш конкурстун эртер чурумун база чалалгаларын республиканың кайы-даа булуңнарында чорудары чурумчуттуган.

«Чаатының ыраажызы-98» ылап-ла республика чергелиг болуп эрткен. Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Би-Хем, Тожу, Кызыл кожууннардан, Ак-Довурак хоорайдан, ыраажылар эндерилген. Манаа тиилелгени Чодураа школазының өөреникчизи, амгы үеде республика чергелиг мөөрейлерниң доктаамал лауреады, дипломантызы, эрткен чылын Даг-Алтайга болган ыры мөөрейиниң «Гранпри» шаанналының эдилекчизи — Айдаш Барыңмаа чаалап алган.

«Чаатының ыраажызы-99» киржилгелерин деннелиниң талазы-биле эн-не шыырак мөөрей болган. Борта көскү тиилелгени «Хову-Аксы-2000», «Саян дагларның аялгалары» болгаш өске-даа республика конкурстарының доктаамал

киржилгелериниң бирээзи, Шагаан-Арыг хоорайның анык ыраажызы Буян Куулар чаалап алган.

2000 чылда «Чаатының ыраажызы» мөөрейниң эртип турары Чодураа клубунун улуг капитал септелгези доозулбайн барганы-биле ол болбайн барган. 2001 чылдың декабрь 18-те чаа септеттинген чараш, делгем, чырык клуб ажиттынган. Аңаа мөөрей уламчылаан. «Чаатының ыраажызы» мөөрейиниң онзагай чүүлү—ону эрттирерин чаңгыс кижикиржилгези бодап тыпкаш, доктаамал эрттирип чорууру. Ол дээрге культураның хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Кара-оол Донгакович Натпий-оол-дур. Беш катап эрттирип турар мөөрейниң бүгү-ле чарыгдалын ол бодунга ап, ынаар бодунуң чоок төрөлдерин эвилелдеп, шаанналарны чүгле Чодураа суурнуң улунун күжү-биле эрттирип турар.

Культура бажынының директору Вера Мөңгүн-ооловна Барыңмаа бисти чылы-биле уткуп ап, чанында библиотекаже кирип, аш-чем-биле хүндүледи. Шайлап, хөөрежип олурар, кожуунуң суур бүрүзүнге шиллелгелер эрткенин, ыраажыларны ийи бөлүккө үскенин (үжөн беш хар чедир аныктыр, оон улуг назылыглар) билип алдывс. Чодураа суурга соок ол үеде казыр 34 градус. Ол хиреде чонун хөйүн. Делгем, улуг культура бажынының залы долу. Шаа-даа келген. Сценаже «Чаатының ыраажызының» үндезилекчи эрттирикчилери—суму даргазы Николай Сундуй биле Кара-оол Натпий-оол үнүп кээп, мөөрейни ажиткаш, ниити чурум-биле катап таныштырылганы кылдылар. Бисти—жюри кежигүннерин база таныштырды: Ш.Х. Биче-оол—Чодураа школазының башкызы, О.Д. Мижит-оол—кожуунун культура бажынының уран чүүл удуртукчузу, К.С. Бырынай—актер, Б.А. Куулар—«Чаатының ыраажызы-99», А.Л. Иомужап—композитор.

Мөөрей эгелээн. Шупту 43 ыраажы. Баштайгы ыраажылар үнүп эгелээрге, кижик хөйү бодай бээр чорду. Мен-даа дыка хөй конкурстарга, фестивалдарга киржип, жюри кежигүну

болуп, ону даргалап келдим. Мындыг бичи суурга ол хире бедик шынарлыг анык ыраажылар үнүп ырлажы бээр деп бодаваан мен. Ыраажыларның тура-соруктуун, көрүкчүлерин деткимчелин, чодураажыларның хүндүлээчел, чурумнуун! Шупту ыраажылар белеккөөн номерлерин күүседиптерге, жюри кежигүннери түннел үндүрер дээш чоруп турувуста, чаңгыс-даа көрүкчү шимчеш дивейн олурарга, баштай элдесине бердим. Чодураажыларны «Чаатының ыраажызы» чаңчыктырып алган чүве-дир: жюри хуралдап турда, өске бир улуг концерт эгелээр. Ийи шак хире түннел үндүрүп-үндүрүп келиривиске, клуб шыгырт долу хевээр! Магалыг-ла уран чүүлге ынак улус болду. Ындыг чондан ыраажылар үнүп турбайн канчаар! Бирги хүннүң ажилы доозулган. Он беш ыраажы шилиттинген.

Шагаан-Арыг хоорайга кожуунун культура бажынынга кире бергеш-ле, «Чаатының ыраажызы» мөөрейиниң болуп эртер сценаның көрүкчү, кижик дораан «Чаражы!» деп бодаптар. Сценаның ортузунда Чааты хемниң агып баткан черлериниң бирээзи Сыынныг-Кайттың омур-хевирин Чаатының салым-чаянныг олгу Кызыл-оол Амбар-оол чуруп-шимээш, шивилер, хадыңнар бүргөөн хаялар ортузунда куй аксындан ыраажылар үнүп кээп турганзыг шимелдени тургусканы кайгамчык. Хаяның кырында чивеңешкен сайгылгааннар чырындан «Чаатының ыраажызы» деп бижимелди номчуурга, солун-даа, чоргааранчыг-даа.

Культура бажынының ишти көрүкчүлер-биле чык дола берген турда, баштайгы ыраажы ырлап үнүп келди. Чурум эзугаар ыраажылар бир-бир ыр-биле ийи катап үнери көрдүнгөн. Мөөрейниң негелдезин эзугаар күүселдеге кол черни чонун ырлары, билдингир композиторларның сурагылыг ырлары, анык авторларның чаа ырлары база төрөөн чурт, ынактыл темалары колдаары көрдүнгөн.

«Чаатының ыраажызының» кол сорулгазы—ырлаарынга салым-чаянныг аныктырны илередип, оларга деткимче көргүзери база ат-сураа чидип

бар чоруур хоочун салым-чаянныгларны деткири, оларның арга-дуржулганы аныктыр ортузунга непередери. Ынчангаш бо мөөрейниң дээди шаанналы: үжөн харга чедир ыраажыларга база оон өрү назылыгларга. Ады-сывы үнмейн чораан ыраажылар: Салбак Эртинге, Айсуу Часкалбаа, Чингис Ховалыг, Маадыр Сюрюнчак биле чонга элээн сурагжаан Долаана Намчыл-оол, Надежда Кара-Сал дээш, кымнарны чок дээр.

«Чаатының ыраажызының» шаанналарын, ооң гала-концерттин көөр дээр чон көрүкчүлөр залын, шынап-ла, чудурук сыңар чер чок кылдыр чык долу. Мөөрейниң кол башкарыкчызы К.Натпий-оол чон мурнунга үнүп келгеш, Арыг-Бажы суурундан анык ыраажы кыс Аржаана Доспаңны база Шагаан-Арыгның ыраажызы Геннадий Биче-оолду хары угда чалап үндүрүп турда, чалаткан аалчылар ТР-ниң Дээди Хурал Даргазы Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң Чазак Баштынының бирги ораакчызы В.М. Оюнуу база сцена кырында чалапкан. Анык ыраажылар аразында тиилеп үнгөн Аржаана Доспаңга Шолбан Валерьевич чаагай сестерни чугаалап тура, «Чаатының ыраажызы—2001» кожааны, Хүндүлүг бижин база бодунуң өмүнээзинден 5 муң акша шаанналын тывыскан. 35 хардан өрү назылыглардан тиилген Геннадий Биче-оолга Василий Майолович чоргааралдың сестерин илередип тура, «Чаатының ыраажызы—2001» кожааны, Хүндүлүг бижин база бодунуң өмүнээзинден 5 муң акша шаанналын тывыскан.

Мөөрейниң лауреатары аттарына дараалаштыр алган Долаана Намчыл-оолга (Кызыл кожууну), Аяс Эртинге, Айдаша Маскырга (Чодураа сууру) Хүндүлүг бижиктери Улуг-Хем кожуун чагыргазы тывыскан. Шагаан-Арыг хоорайның анык ыраажылары: Альберт Ховалыг, Чингис Билдей-оол, Чочагай Билчиер-оол мөөрейниң дипломантылары болган. Тускай шаанналарны Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы хоочун чурттакчызы Кара-оол Эртинге тывыскан. Конкурстун тускай шаанналары: Надежда Кара-Сал

«Көрүкчүнүң сонуггалы»; Алдай-оол Аракчаа (Чодураа) «Тиилелге дээш чүткүл». Анык ыраажылар: Маадыр Сюрюнчакпа, Айсуу Часкалбаага, Салбак Эртинге (Чааты сумузу), Чингис Ховалыгга (Шагаан-Арыг), мөөрейниң башкарыкчылары Олимпия Соскалга, Айлана Бегзиге, кожуунун культура бажынынга шимелде кылган Кызыл-оол Амбар-оолга база беш чыл улай «Чаатының ыраажызы» чон мурнунга эфир дамчыштыр пропагандалап келген радиожурналист Татьяна Байындыга тускай шаанналарны мөөрейниң кол эрттирикчизи тывыскан.

«Чаатының ыраажызында» республикада сурагылыг ыраажылар үнүп турар: Айдаш Барыңмаа, Буян Куулар, Долаана Намчыл-оол, Геннадий Биче-оол болгаш өскелер-даа. «Чаатының ыраажызы» чаңгыс кижиниң үзел-бодалы-биле эгелээш, ам бүгү республикада сурагылыг берген. ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы К.Д. Натпий-оолдун бо арга-дуржулганы республиканың культура ажилында ажыктыг чижек кылдыр непередир үе келген. «Чаатының ыраажызын» Кара-оол Донгакович ам культураның харысалгалыг ажилдакчызы апаргаш, культура албан черлери-биле холбай берген-дир. Ооң мурнунда бо мөөрей күрүнеден дуза чокка, бодунуң күзели-биле чылдан чылче сайзырадып орган болгай. Хамааты кижиниң бо маадырлыг чоруун ТР-ниң культура болгаш кино яамызы канчаар үнелээр ирги?

2002 чылда «Чаатының ыраажызын» ооң үндезилекчизи непередикчизи октябрь айда, бир пятница хүнүнде төрөөн суурунга эгелээш бон шилиттинген 20 ыраажының мөөрейин бо чылыг дег 2 ыр-биле Шагаан-Арыгга суббота хүнүнде эрттиргеш, гала-концертти воскресенде Кызылга үндүрер планныг. Ону моон мурнунда болуп турган «Чаатының ыраажызының» шупту 6 тиилекчилериниң киржилгези-биле эрттириксеп турар. Борта база бүгү чарыгдал ооң эрттирикчилеринден үнер.

**Кара-Кат ООРЖАК,**  
композитор, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

## Кысказы-биле

## ТКУ-НУҢ АДЫН КАМГАЛАП

Россияның студентилериниң спортчу эвилелиниң чалааны-биле Тывааның адын камгалап, 6 боксер Тобольск хоорайга январь 14-19 хүнеринде болуп эрткен маргылдаага чедишкениг юришкеш, чаньп келгенер.

2000, 2001 чылдарда студентилерниң спортчу маргылдааларына Шолбан Сундуй бодунуң деңзизинге чемпионун кожааларын чаалап ап, чараш оюну-биле тиилелгелерни эккеп турган. Бо чылын 26 аңгы регионнардан 138 спортчу киришкен бокс маргылдаанынга Тываның күрүне университетиниң төлээлери: Чингис Күжүгет 67 кг деңзиге кымга-даа ойнаттырбайн, арыг тиилелгени чедип ап чемпионнаан. Александр Монгуш

(48 кг) биле Чаян Ооржак (45 кг) ийиги, Павел Балзанай (54 кг) үшкү черни ээлээш, көрүкчүлерниң болгаш тренер башкыларның бедик үнелелин алганнар. Спортчуларның улуг маргылдаага киржип, өөредилгелиг кичээлдерни алырынга ТКУ-нун ректору Г.Дубровский, университеттиң бухгалтериязы база тренер башкы И.Шивит-Хуурак улуг деткимче-дузаны көргүскөн.

Маргылдааның түннели-биле шаанналдыг черлерге кирген спортчулар Екатеринбургтун Лесной хоорайжыгажына бо айда тускай белекчел чыгышты эрткеш, март ортан үезинде Саратов хоорайга эртер бокска Россияның бирги чери дээш түннел оюнарга киржир. Ынчангаш оолдарга спортчу чедишкенин күзедивис.

Айрада МОНГУШ.

## ЭЭНЗИРЭЭН

Бай-Тайга кожуунун культура одагылы сөөлү үеде чонну культурулг дьштанылгаче хаара тудар ажылы кошкаткан.

Каш чылдар мурнунда кино, концерт, шиилер, яңы-бүрү чыгыштар болуп, ыры-хөгжүм чаңгылань, улус-чон клубтарга ойнап-хөглөп, дьштанып турган. Агитквартиралар кайы хире ажыктыг, солун кежээлери эрттирип туржук, чон ону ам-даа утпаан.

Үе чеже-даа берге болза, чон кино, концертти көрүксээр-ле болгай. Оларны сонуградыптар хире ажыл чүге чорбайн турарыл? Сөөлү үеде кинолар безин шөш-содаа, өлүм-чидим, күштеп-чазарлаашкын дугайында апарган. Анык-өскөн ону көргөш өттүнүп, хамык кем-херек үүлгедиглерин кылып турары чажыт эвес болгай. Кижизидикчи утка-шынарлыг, эки чаңчылдарга өөредир кино-чуруктар чок болганы ол бе?

Клубтарда хөгжүмчүлөр, культура талазы-биле специалистер акша-шалыңын долузу-биле ап турар, а чонну олче эвилелдээр ажыл шуут чок. Акша-көпеек, ажыл-агый чогуна сылдап алгаш, культурулг хемчеглер чорутпайн турар. Бай-Талдын, Кызыл-Дагның, Шуйнуң, Тээлиниң уран чүүл коллективтери дыка солун шиилерни, концерттери чонга бараалгадып чорааннар. Кожуунун клубтар директорлары бо талазы-биле чогуур хемчеглери алыр үези келген.

Культураның оода болур Клубтарже ээ көрнүп, Одун-көзүн өжүрбээли, Ойнап, хөглөп алылынар!  
**Каң-оол ИРГИТ.**  
Бай-Тал суур.

Тыва Республиканың Чазак Баштынының ораакчызы албан-дужаалга Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны томуйлаарына чөпшээржилге бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 104 чүүлүнүн «о» пунктузунга болгаш чажыт бадылаашкыннарның түннелдеринге дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаадыры болза:

Тыва Республиканың Чазак Баштынының ораакчызының албан-дужаалына Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны томуйлаарына чөпшээржилгени бээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) Даргазы Ш.КАРА-ООЛ

Кызыл хоорай,  
2002 чылдың январь 30.  
№ 1299.



**Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың февраль 1-де № 50 доктаалы-биле бадьлаан**

**2002 чылдың февраль 6-дан 14-ке чедир 2002 чылдың Шагаазын эрттирер талазы-биле хемчеглер ФЕВРАЛЬ 6**

1. «Шагаа календары» деп ном-календарь делгелгезиниң ажыдыышыны. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказына 10.00 шакта. Харьылаар кижжи Э.А.Данзын.

**ФЕВРАЛЬ 9**

2. **Шевр каасталга уран чүүлүнүң делгелгези.** Улусчу чогаадылга бажыңына 11.00 шакта. Э.А.Данзын харыылаар.

3. **Ийистер конкурзу.** Улусчу чогаадылга бажыңына 15.00 шакта. Э.Д.Данзын харыылаар.

**ФЕВРАЛЬ 11**

4. **Мөргүлдер номчууру, чүдүлге чаңчылдарын эрттирери.** «Цэчэнлинг» төп хүрээге 9.00 шактан 15.00 шакка чедир. Камбы-лама Еше Дагба харыылаар.

5. **Чурукчунуң чүвени билип алырынга улусчу чаңчылдарың салдары** деп төгерик стол. Чурукчулар эвилелиниң бажыңына 11.00 шакта. С.Н.Өлзей-оол харыылаар.

6. **«Шагаа-биле»** деп уругларга оюннар программасы. «Енисей» КБ-ге 12.00 шакта. И.Ю.Тарханова харыылаар.

7. **«Шагаа-биле, курай, курай!»** деп чаңчылдар кежээзи. «Строитель» КБ-ге 17.00 шакта. И.Ю.Тарханова харыылаар.

**ФЕВРАЛЬ 12**

8. **Мөргүлдер номчууру.** Чаагай күзээш-киннер. «Цэчэнлинг» төп хүрээге 9 шактан 12 шакка чедир. Камбы-лама Еше Дагба харыылаар.

9. **«Шагаа Тывада чоруп тур»** деп театржыткан көргүзүг. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказына 12.00 шакта. Э.А.Данзын, И.Ю.Тарханова харыылаар.

10. **Мөргүлдер номчууру.** В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 21.00 шактан 23.00 шакка чедир. Камбы-лама Еше Дагба харыылаар.

11. **Шагаага турскааткан байырлалдың улуг концерти.** Тываның күрүне филармониязынга 17.00 шакта. В.О.Наксыл харыылаар.

**ФЕВРАЛЬ 13**

12. **Ай календарын езугаар Шагааны - Чаа чылды уткууру.** Алгыштарны «Дүңгүр», «Тос Дээр» организацияларның хамнары эрттирер. Енисейде адырга 6.00 шакта. «Дүңгүр», «Тос Дээр» хамнар организациялары, даргазы Д.О.Ооржак, А.Ш.Оюн харыылаар.

13. **«Саң»** деп чаңчыл езулалы. «Цэчэнлинг» төп хүрээге 9.00 шакта. Камбы-лама Еше Дагба харыылаар.

14. **«Мээң чалгының ады»** деп театржыткан байырлал концерти. Арат шөлүңге 12.00 шакта.

15. **Хендир тыртарынга республика маргылдаазы.** Арат шөлүңге 10.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

16. **Армреслинг талазы-биле республика маргылдаазы.** Арат шөлүңге 10.30 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

17. **Сыдымнаар талазы-биле республика маргылдаазы.** Арат шөлүңге 11.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

18. **Тевек теверинге республика маргылдаазы.** Арат шөлүңге 11.30 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

19. **Хендирбе сый шаварынга республика маргылдаазы.** Арат шөлүңге 12.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

20. **Суг Аът чылынга турскааткан байырлал көргүзүү.** В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының фойезинге 14.00 шактан 15.30 шакка чедир. К.Т.Тагаланов харыылаар.

21. **«Панчык» ойнаары.** В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының фойезинге 15.00 шакта К.Т.Тагаланов, Т.С.Б.Яндак харыылаар.

22. **Байырлал концерти.** В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга 16.00 шактан 17.30 шакка чедир. К.Т.Тагаланов харыылаар.

23. Тыва кино хүннеринге: **«Тывалар»** деп документалдыг фильм, **«Дерсу Узала»** деп уран-чечен фильм. «Найырал» кинотеатрга 14.00, 16.00 шактарда. С.Н.Шурьшева харыылаар.

24. **«Шагаага» турскааткан байырлалдың улуг концерти.** Тываның күрүне филармониязынга 17.00 шакта. В.О.Наксыл харыылаар.

25. **Тыва национал хүрешке команда аайы-биле республика маргылдаазы.** «Херел» спортзалга 10.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

26. **Тыва национал хүрешке республиканың тулган чемпиону дээш маргылдаа.** «Херел» спортзалга 15.30 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

27. **Хөл шыдыраага команда аайы-биле республика маргылдаазы.** «Тыва тудуг» ХАН-ның бажыңына 10.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

28. **Мини-хоккейге республика маргылдаазы.** Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгының хем адырынга 10.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

29. **Конькиге маңнаарынга республика маргылдаазы.** Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгында хем адырынга 11.00 шакта. С.Ы.Ооржак харыылаар.

**ФЕВРАЛЬ 14**

30. **Уругларга спортчу оюн-маргылдаалар.** Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгында Төп шөлге 11.00 шакта. Э.А.Данзын, Т.В.Шайдунова харыылаар.

31. **Тыва кино хүннеринге:** «Хүнче 20 базым» деп документалдыг, «Эзирниң девии» деп уран чечен фильмнер, «Найырал» кинотеатрга 15.00, 17.00 шактарда.

32. **Кызылда ТКУ-нуң, тускай ортумак өөредилге черлериниң культура-массалыг хемчеглери.** ТКУ-нуң ниити чуртталга бажыңына, өөредилге черлеринге 11.00 шактан 18.00 шакка чедир. К.К.Куулар харыылаар.

**Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын эрттирер талазы-биле Чаа-Хөл кожуунуң девискээринге участок сонгулда комиссияларын тургузар дугайында Төлээлекчилерниң Чаа-Хөл кожуун хуралының ШИИТПИРИ**

2002 чылдың февраль 5 № 129 Чаа-Хөл суур.

Сонгулда каттыжышкынынарының, сонгулда блоктарының, хөй-ниити каттыжышкынынарының, сонгукчуларның чурттап, ажилдап, албан-хаап, өөренип турар черлериниң аайы-биле хуралдарының саналдарын чугаалажып көргөш, «Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 17 чүүлүнүң 2 пунктузун удуртулга болдургаш, Төлээлекчилерниң Чаа-Хөл кожуун хуралының шийттирилээни болза:

1. ТР-ниң Чазак Даргазының сонгулдаларын эрттирер талазы-биле участок сонгулда комиссияларын бадьлаар:

**Чаа-Хөл № 165 бадьлаар эргелиг 10 кежигүнүг участок сонгулда комиссиязы:**

**Үндүүлэй Динара Түлүшевна** — 1969 чылда төрүттүнген, Көдээ культура бажыңының директору, Көдээ культура бажыңының коллективи депшиткен.

**Лопсан Айланмаа Александровна** — 1976 чылда төрүттүнген, чуртталга-коммунал ажил-агыиының бухгалтери, чуртталга ажил-агыи коллективинден депшиткен.

**Чыпсын Тамсыя Бавуевна** — 1968 чылда төрүттүнген, Чаа-Хөл ортумак школазының социал башкызы. Чаа-Хөл ортумак школазының башкылар коллективи депшиткен.

**Сандан Урана Шоюр-ооловна** — 1969 чылда төрүттүнген, Деткимче төвүнде ажилдакчы, Деткимче төвүнүң коллективинден депшиткен.

**Түлүш Полина Доктуевна** — 1961 чылда төрүттүнген. «Хүнчүгөш» ясли-садта кижизидикчи, «Хүнчүгөш» ясли-садтың коллективинден депшиткен.

**Донгак Олег Дагбаевич** — 1961 чылда төрүттүнген, пенсионер, чурттакчыларның хуралындан депшиткен.

**Арапчор Айдыс Алексеевич** — 1979 чылда төрүттүнген, фельдшер, «Чаңгыс эп-сеткил» политиктиг организациядан депшиткен.

**Сакак Андрей Стюроолович** — 1962 чылда төрүттүнген, МТС директору, «Ада-чурт» организациядан депшиткен.

**Санчай-оол Алимаа Шоюр-ооловна** — 1971 чылда төрүттүнген, Чаа-Хөл суму чагыргазының бухгалтери, суму чагыргазының коллективинден депшиткен.

**Дамба Лидия Васильевна** — 1962 чылда төрүттүнген, уругларның спорт школазының секретары, спорт школазының коллективинден депшиткен.

**Ак-Туруг № 168 бадьлаар эргелиг 7 кежигүнүг участок сонгулда комиссиязы:**

**Базыр Екатерина Лай-Сатовна** — 1961 чылда төрүттүнген, музыка школазының тежажылдакчызы, музыка школазының

коллективинден депшиткен.

**Дензин Раиса Тырыскынооловна** — 1946 чылда төрүттүнген, пенсионер, хоочуннар коллективинден депшиткен.

**Монгуш Юрий Ян-оолович** — 1963 чылда төрүттүнген, ортумак школа башкызы, школа коллективинден депшиткен.

**Монгуш Чодураа Эрес-ооловна** — 1964 чылда төрүттүнген, ажилдавайн турар, Ак-Туруг суурда чурттакчыларның хуралындан депшиткен.

**Ондар Руфина Быстан-ооловна** — 1964 чылда төрүттүнген, садьжы, ажилдап турар черинден депшиткен.

**Ортун-оол Артур Васильевич** — 1962 чылда төрүттүнген, «Хүнчүгөш» ясли-садиктиң завхозу, коллективинден депшиткен.

**Семис-оол Альберт Монгушевич** — 1968 чылда төрүттүнген башкы, «Чаңгыс эп-сеткил» организациядан депшиткен.

**Кызыл-Даг № 166 бадьлаар эргелиг 5 кежигүнүг сонгулда участогу:**

**Сундуй Михаил Шой-Сүрүнович** — 1957 чылда төрүттүнген, тракторист, чурттап турар черинден депшиткен.

**Ойбаа Мариана Шулукаевна** — 1968 чылда төрүттүнген, фельдшер, медпунктунуң коллективинден депшиткен.

**Ооржак Альтона Бакановна** — 1971 чылда төрүттүнген, «Хүнчүгөш» ясли-сад эргелекчизи, ясли-садтың коллективинден депшиткен.

**Дирги Алексей Иванович** — 1979 чылда төрүттүнген, кино механиги, Көдээ культура бажыңының коллективинден депшиткен.

**Белекпен Саяна Насырооловна** — 1971 чылда төрүттүнген, медпункт техниги, «Чаңгыс эп-сеткил» организациядан депшиткен.

**Шанчы № 167 бадьлаар эргелиг 5 кежигүнүг участок сонгулда комиссиязы:**

**Сундуй Саглай Владимировна** — 1976 чылда төрүттүнген, ортумак школа башкызы, башкылар коллективинден депшиткен.

**Дырыскыноол Урана Сатовна** — 1969 чылда төрүттүнген, кол школа библиотекары, школаың коллективинден депшиткен.

**Сакак Чойганмаа Шакар-оовна** — 1971 чылда төрүттүнген, ажилдавайн турар, сумунуң чурттакчыларының хуралындан депшиткен.

**Монгуш Галина Данзынооловна** — 1967 чылда төрүттүнген, кол школаың ажилчыны, школаың коллективинден депшиткен.

**Санчат Чимис Николаевич** — 1976 чылда төрүттүнген, Чаа-Хөл ортумак школазының башкызы, «Чаңгыс эп-сеткил» организацияындан депшиткен.

**Төлээлекчилерниң Чаа-Хөл кожуун Хуралының даргазы М.С.ОНДАР.**

**Төлээлекчилерниң Чаа-Хөл кожуун Хуралының секретары К.М.ДЕМЧИК.**

**Конкурска киржиңер**

2003 чылдың февральда «Башкы» сеткүүлдүң чырыкче үнгенден бээр 10 чылды болур. Бо онзагай болушкунну таварыштыр сеткүүлдүң редакциязы эң эки чүүл дээш конкурсту дараазында номинацияларга чарлап тур:

1. «Эртем — башкыларга»
2. «Методика, арга-дуржулга, концепциялар»

Номинация аайы-биле 3 шаңнал көрдүңген.

1-ги чер — 1500 рубль.

2-ги чер — 1000 рубль.

3-кү чер — 500 рубль.

Конкурсту 2002 чылдың дургузунда чорудар.

Хүндүлүг башкылар, эртемденнер! Конкурска идепкейлиг киржиринче чаладывыс.

Ажылдарны «Конкурска» деп демделээш, 2002 чылдың октябрь 15-ке чедир чорудар.

«Башкы» сеткүүлдүң редакциязы.

**ШЫН**

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

**ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:** Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

**Кол редактор**

**Светлана МОНГУШ**

**РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:**

К.Сат, Е.Монгуш, Ч.Монгуш, А.Монгуш, С.Хертек, Т.Хертек.

**РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:**  
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

**КИДИСТЕР:**

Нийеттел-политиктиг кидис — 3-39-15, үлетпүр болгаш медээлер кидистери — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбей барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6362.  
Чагыт 15.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуудулгазының чорудулгазыга контроль болгаш бүртүктелүүнү Тыва девискээр эргелелине бүртүктеттинген.

Бүртүктетирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күрүметиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетингон-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харылаар.